HERDER'İN TARİH FELSEFESİ BAĞLAMINDA DİLE YAKLAŞIMI

S. Atakan ALTINÖRS
(Doç. Dr.) Galatasaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Türkiye, Orcid Id: 0000-0001-6072-288X

ÖZET

Tebliğimizin konusu, başlığından da anlaşılacağı gibi, Herder'in tarih felsefesi bağlamında dile ilişkin düşünceleridir. Herder insanlığın tarih boyunca geçirdiği dönüşümde dilin oynadığı role dair önemli tespitlerde bulunmuştur. Dili "ilâhî" ve "semavî" bir ihsan olarak nitelendirmekle birlikte Herder insanda bidayette hazır bir dil becerisi ya da dilde yansıyan hazır bir akıl yetisi bulunduğunu savunuyor değildir. Herder açısından dil esasen insanın biyolojik evriminin ve tarihsel gelişiminin sonucundaki bir kazanımdır. İnsanoğlu bu kazanımı sayesinde içgüdü eksikliğini telâfi etmiş, güvenlik duygusuyla yaşayabileceği ve hemcinsleriyle kolayca dayanışma kurabileceği bir cemiyet haline geçmiştir. Herder'e göre insan, ilâhî bir planın ürünü olan doğaya ait bir varlık olması yanısıra, yine o planın ürünü olan zihinsel güçler geliştirme hürriyetiyle mücehhez bir varlıktır. Hayvanlara kıyasla insan türü taşıdığı içgüdü eksikliğini ve doğadaki savunmasızlığını, biyolojik evriminin ve kültürel tarihinin ürünü olan dil ve düşünme becerisini geliştirmek suretiyle kendi lehine çevirmeyi başarmıştır. Böylece dil (ve Herder'in ona bağlı olduğunu savunduğu düşünme becerisi) insana hazır biçimde bahşedilmiş bir armağan olmaktan ziyade, türümüzün atalarının çok büyük çabalarla inşa ettikleri kültür nişinin temel unsurudur.

Anahtar kelimeler: Dil felsefesi, dilin kökeni, Herder.

ABSTRACT

The subject of our paper, as the title indicate, is Herder's considerations of language in the context of philosophy of history. Herder made important determinations about the role of language in the transformation of humanity throughout history. In the eyes of Herder, language is an acquisition of humanity depending on the development process in history. Although he describes language as a "divine" and "celestial" gift, Herder does not argue that human beings have at the beginning a ready-made language skill or a ready-made reason ability reflected in the language. For Herder, language is essentially an acquisition of human biological evolution and historical development. Thanks to this acquisition, mankind has compensated for his lack of instinct and has become a society where he can live with a sense of security and easily establish solidarity with his fellows. According to Herder, man is not only a natural being that is a product of a divine plan, but also a creature equipped with the freedom to develop mental powers, which are also the products of that plan. Compared to animals, the human species has managed to turn its lack of instinct and its vulnerability in nature in its favor by developing its language and thinking skills that are the product of its biological evolution and cultural history. Thus, language (and the skill of thinking that Herder maintains depends on it) is not a ready-made gift, but rather a fundamental element of the cultural niche that the ancestors of our species built with great effort.

Keywords: Philosophy of language, origin of language, Herder.

Giriş

On sekizinci yüzyılda yaşamış olan Alman filozof Johann Gottfried Herder'in insanlık tarihinde dilin rolüne ilişkin düşünceleri, bu tebliğimizin konusunu meydana getirmektedir. Herder orijinal başlığı *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* olan ve Türkçe çevirisi *Tarih Felsefesi* başlığıyla yayımlanmış eserinin önsözünde, kendisini bu eserini kaleme almaya sevk eden başlıca saikin, aklını genç yaşlarından beri kurcalayan şu soru olduğunu kaydeder: «Dünyada her şeyin bir felsefesi ve bilimi varken, bizi en yakından ilgilendiren genel insanlık tarihinin de bir felsefesi ve bilimi olamaz mı?» (2020: 22). Herder işte bu sorudan hareketle, "çobansız bir sürü"ye benzemediğini savunduğu insan türünün (2020: 22), doğanın bütünleşik bir

parçası olarak gelişim tarihinin ne gibi bir planı olduğunu keşfetmeye çalışacaktır. Kozmolojiden astronomiye, botanikten zoolojiye, antropoloji ve etnolojiden coğrafya ve klimatolojiye, teolojiden devlet yönetimine uzanan çok geniş bir perspektiften incelediği dünya tarihinde "insanın nasıl insan olduğunu" (2020: 107) tasvir etmeye girişecektir. Tebliğimizin sınırları çerçevesinde, dilin rolü hakkında söylediklerine odaklanacağımız bu tasvir girişiminde, Herder'in mevcudiyetin planlayıcısı olarak yer yer Tanrı'yı, yer yerse "tabiat ana"yı anma tavrının görünürdeki çelişkisinin arkasında yatan inancı açığa çıkarmayı da deneyeceğiz.

Takdim ve tartışma

Herder'in dünyanın başlangıcından itibaren geçirdiği fiziksel dönüşüme ve bitkiler ile hayvanların gelişip çeşitlenmesine dair söylediklerini -doğrudan konumuz olmadığından- atlayıp yeryüzünde insanın sahneye çıkışından başlayalım. Herder felsefî antropolojisinde insanı, hayvanlar arasında bir "orta mahlûk" olarak görür (2020: 72). Ona göre insan, "içinde bütün türlerin özelliklerinin onun ekseni etrafında bir araya gelmesi sonucunda ikmal edilmiş bir biçimdir" (2020: 72). Bu esnada, Herder'in hayvanlardan insana doğru bir tür evrim varsayımına dayandığına şahit olunur:

> «Balık suda yüzer; ayak ve elleri, yüzgeç ve kuyruğuyla birleşmiştir. Uzuvları fazla belirgin değildir. Ama toprağa temas eder etmez, denizineği gibi, ayakları, en azından ön ayakları çözülüyor ve dişilerde memeler oluşuyor. Denizaslanı, aynı durumda arka ayaklarını hemen kullanamıyor ve onların parmaklarını yüzgeç bezleri olarak peşinden sürüklüyor. [...] Solucan ve benzeri kurtçukların toprağından, midye kabuğundan, böcek kalıntılarından zamanla, uzuvları nispeten gelişmiş yapılar ortaya çıkıyor. Amfibilerden kara hayvanlarına doğru seyreden bir gelişim çizgisi ve bunlar arasında, mesela üç parmaklı ve iki ön memeli tiksinti verici tembel hayvanlarda şeklimizle benzerlikler beliriyor. Burada devreye giren doğa, insan eksenli pek çok karakter ve yapılanmalarda etkili oluyor, insiyak ve hayat tarzlarını tayin ediyor, birbirine düşman cinsleri eğitiyor ve görünüşten ibaret olan bütün bu çelişkileri bir *tek* hedefe yöneltiyor» (2020: 74).

Herder bu surette, doğada bitkiden -polip gibi- bitkimsi hayvana (2020: 86) ve de hayvandan insana doğru bir gelişim yasası bulunduğu kanısındadır. Herder insanın orangutan ve benzeri iri memeli hayvanlardan ayrılan ilk fizyonomik özelliğinin iki ayak üstünde "dik durmak" olduğunu belirtir: «İnsanoğlu dik duruşuyla yeryüzünde emsalsizdir [...] Dik yürümek yalnız ve yalnız insan doğasında olan bir şeydir, onun ayırt edici bir özelliğidir» (2020: 104-105). Herder, birazdan açıklayacağımız haliyle, insandaki dil becerisini de dik durma gibi ilâhî planın bir tezahürü addedecektir. Aşağıda alıntılayacağımız bir hayli poetik pasajında da kaydettiği biçimde:

> «Öğretici anne, eserini tamamladıktan ve bu dünyada olabilecek bütün biçimleri tek tek inceledikten sonra sessizce ayağa kalktı ve eserlerine topluca şöyle bir baktı ve dünyanın en değerli ziyneti olan halifesinin eksikliğini fark etti. Bunun üzerine [...] asıl eseri olarak insanın güzelliğini seçti ve ona şekil verdi. Daha sonra, hareketlerinde serbest kıldığı bu son sanat eserine doğru bir anne gibi elini uzatarak şöyle dedi: "Ayağa kalk! Ayaklarının üzerinde dur ve sana olan özel teveccüh ve sevgimin bir sonucu olarak dik yürü ve hayvanlara ilâh ol!» (2020: 107).

Herder insanın, yaratılışın ilk "özgür bırakılanı" olduğu ve bu yüzden dik durduğu görüşündedir (2020: 132). O böylece, insanın, içgüdülerine hapsolmuş hayvandan farklı olarak iyi ile kötü, doğru ile yanlış arasında muhakeme ederek tercihte bulunma hürriyetini vurgular. İnsan her ne kadar doğada zayıf bir varlıksa da, Herder'e göre doğuştan özgürdür (2020: 133). İnsan doğarken akıllı değilse de aklı edinme becerisine sahiptir; insaniyet eğitimini almış olarak dünyaya gelmeyen insan, o yönde eğitilebilme becerisine sahiptir (2020: 133).

Herder'in evrim varsayımına ve felsefî antropolojisine ilişkin bu girizgâhımızdan sonra asıl konumuz olan dile yaklaşımına gelirsek. Herder dili "ilâhî bir mucize" olarak görür (2020: 292) ve şöyle der: «Bize bu ilâhî nefes üfürülmeseydi ve dudaklarımızda büyük bir perde gibi titreşmeseydi, hepimiz hâlâ ormanlarda dolaşıp duruyor olacaktık» (2020: 293). Ona göre kişiyi insanî kılan sadece dildir (2020: 294). Dil insan aklının özüdür: Aklımız, onun sayesinde şekillenir varlığını sürdürür (2020: 294). Herder uyuyan aklı uyandıran, ona güç ve canlılık veren yegâne şeyin dil olduğunu savunur (2020: 126). Göz, kulak gibi farklı duyulardan edinilen intibaların, yaratıcı düşünce yönünde birleşmesinin ancak dil ile mümkün olduğunu öne sürer (2020: 126). "Aklımızın dümeni"ne benzettiği dili, duyularımızı ve düşüncelerimizi ateşleyen "semavî bir kıvılcım" olarak gördüğünü belirtir (2020: 126). Herder bir ilâh tarafından insana, düşünceleri tonlarda biçimlendirme, sesler yoluyla şekilleri adlandırma ve de ağızdan çıkan sözle dünyaya hükmetme sanatının da öğretilmiş olduğuna

inanır (2020: 128). Böylece onun nezdinde dil, insan aklının ve kültürün çıkış noktasıdır; insan dil sayesinde sadece yeryüzüne hâkim olmakla kalmayıp bizzat kendine de hâkim olmakta, düşünüp taşınabilmekte ve seçimler yapabilmektedir (2020: 128). Herder insanoğlunun konuşmaya uygun yapısı sayesinde, ilâhî soluğu içine çekebildiğini, aklın ve ebedî kemâlin özünü yakaladığını, kısaca, bütün sanatların anası olan ilâhî düşünce sanatı katına yükseldiğini kaydeder (2020: 128).

Tebliğimizin girişinde, Herder'in mevcudiyetin planlayıcısı olarak yer yer Tanrı'yı, yer yerse "tabiat ana"yı anmasının çelişkili bir izlenim yarattığına değinmiştik. Bu hususu aydınlığa kavuşturmaya çalışalım. Hemen belirtelim ki Herder Tanrı'nın vahyinin Kitab-ı Mukaddes'ten (veya Kelâmullah'tan) ibaret olmadığını düşünür. Onun tasavvuru uyarınca Tanrı, Âdemoğullarıyla yalnızca peygamberlere indirdiği vahyi yoluyla konuşmaz: Tabiat, Tanrı'nın kendisini ifşa ettiği en büyük vahyidir. Bu bağlamda, Herder'in başka bir metnini konuya dâhil etmek faydalı olacaktır: "Tanrı" [*Gott*] başlıklı metni. Herder bu metni Jacobi'nin ateizmle itham ettiği Spinoza için bir "müdafaaname" olarak kaleme almıştır. Söz konusu metninde, Spinoza aleyhtarı "Philolaus" ile, Spinoza'yı müdafaa eden "Theophron" kişileştirmeleri aracılığıyla ayrıntılı bir tartıştırma sunmuştur. Metnin dördüncü bölümündeki "mevcudiyetin örtüsünü kaldırmak" ve "onu Tanrı'nın bir vahyi olarak kabul etmek" ifadeleri de (1996: 113), Tanrı'nın kendisini mevcudiyet (dolayısıyla da tabiat) halinde ifşa ettiğine Herder'in katıldığının delilidir. Herder'in bu minvaldeki görüşlerinin onu bir panteist kılıp kılmadığını irdelemek bizi asıl konumuzdan uzaklaştıracağından, bu konudaki farklı yorumlardan birine yer vermekle yetineceğiz: Robert Thomas Clarck, hayatını ve düşüncesini incelediği kitabında Herder'in Tanrı tasavvurunu Spinoza'nınkiyle kıyaslar. Clarck'ın yorumu, Herder'in "Tanrı"sının da Spinoza'nınki gibi kosmosa içkin olduğudur[1] (Clack, 1955: 274). Gerek Herder'in ifadeleri, gerekse Clarck gibi yazarların yorumları, Herder'in "ulûhiyet" anlayışının geleneksel teist doktrinden (en azından) farklılaştığını saptamaya imkân tanımaktadır.

Tekrar dil konusuna dönersek, David West (1998: 51) Herder'e göre dilin, bilinçte ya da "refleksiyon"da örtük olarak bulunan insana özgü bellek ve önceden kestirme güçlerinin temeli olduğunu kaydeder. Anılan güçler, insanın hayvanlara nazaran yetersizliğini ve güçsüzlüğünü telafi eder; hayvanın içgüdüsel tepkilerinin sabitliğine, değişmezliğine mukabil insanın hürriyete sahip olmasına imkân verir. Herder açısından dil - Kant'ın terminolojisiyle söylendiğinde- ne sadece "tabiat" alanına ne de sadece "hürriyet" ve yaratıcılık alanına ait bir fenomendir; Herder'in felsefesinde bu iki alan tek bir "organik form" ideasında birleşmiştir. Macit Gökberk, Herder'in "tabiat" ile "hürriyet" arasında bir ikilik görmediğini ve hürriyeti, tabiatın ileriye doğru gelişmesindeki bir basamak olarak gördüğünü tespit eder (1997: 136). Bu itibarla da Gökberk Herder'in felsefesini, kâinatı "organik-dinamik" bir bütünlük olarak gören bir tasavvurun ürünü şeklinde değerlendirmiştir (1997: 136). Herder bu tasavvuruna uygun biçimde, dili de bir "organizma" telâkki etmiştir.

Sonuç

Takdim ve tartışma ışığında şu sonuca varıyoruz: Dili "ilâhî" ve "semavî" bir ihsan olarak nitelendiren Herder, kâinata içkin Tanrı tasavvuru göz önünde bulundurulduğunda, bir bebeğin ağzına emziğini koyan ebeveyn gibi Tanrı'nın da insana konuşma yetisini vermiş olduğunu savunuyor değildir. Bedia Akarsu'nun da işaret ettiği gibi (1984: 18), Herder'de dil "düşüne taşına" meydana getirilmiş olmaması anlamında insan tarafından "icat edilmiş" değildir. Bununla birlikte Herder insanda bidayette hazır bir dil becerisi ya da dilde yansıyan bir akıl yetisi bulunduğunu savunuyor da değildir. Herder açısından dil esasen insanın biyolojik evriminin ve tarihsel gelişiminin sonucundaki bir kazanımdır. İnsanoğlu bu kazanımı sayesinde içgüdü eksikliğini telâfi etmiş, güvenlik duygusuyla yaşayabileceği ve hemcinsleriyle kolayca dayanışma kurabileceği bir cemiyet haline geçmiştir. Herder'e göre insan ilâhî bir planın ürünü olan doğaya ait bir varlık olması yanı sıra, yine o planın ürünü olan zihinsel güçler geliştirme hürriyetiyle mücehhez bir varlıktır. Hayvanlara kıyasla insan türü taşıdığı içgüdü eksikliğini ve doğadaki savunmasızlığını, biyolojik evriminin ve kültürel tarihinin ürünü olan dil ve düşünme becerisini geliştirmek suretiyle kendi lehine çevirmeyi başarmıştır. Böylece dil (ve Herder'in ona bağlı olduğunu savunduğu düşünme becerisi) insana hazır biçimde bahşedilmiş bir armağan olmaktan ziyade, türümüzün atalarının çok büyük çabalarla inşa ettikleri kültür nişinin temel unsurudur.

1 Clarck'ın bu eserinde, Herder'in Tanrı tasavvurunun Spinoza'nınkinden farklılaşan yanlarını da tartıştığını ekleyelim.

Kaynakça

AKARSU Bedia (1984) *Wilhelm Von Humboldt'ta Dil-Kültür Bağlantısı*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

CLARCK Robert Thomas (1955) *Herder: his life and thought,* California: University of California Press.

GÖKBERK Macit (1997) *Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları*, İstanbul: Yapı-Kredi yay.

HERDER Johann Gottfried (1996) *Dieu: quelques entretien,* traduction française par Myriam Eienenstock, Paris: Presses Universitaires de France.

_____ (2020) *Tarih Felsefesi*, çev: S. Battal Arvasi, Ankara: Doğu Batı yay.

WEST David (1998) *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, çev: Ahmet Cevizci, İstanbul: Paradigma yay.